

UOT 94

R.Q.Mehdixanov
DİN-in Daxili Qoşunlarının Akademiyası
mehdixanov@bk.ru

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN QƏDİM TARİXİ MÜASİR İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: *alanlar, konsepsiya, Məşrutə, Azıx, Arran, Muğan, təkzib*

Məqalədə xalqımızın həyatında ta qədimdən baş verən ictimai-siyasi-tarixi hadisələrin təhlil edilməsi və araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı Cənubi Qafqazda və oradan Urmiyaya qədər olan ərazidə yaşayan ən qədim xalq hesab edilir. Xalqımızın yaşadığı ərazilər tarixin müxtəlif dövrlərində sasanilər, ərəblər və monqol-tatarların işğalçı yürüşləri ilə əlaqədar olaraq parçalanmış və yaxud da əhali öz yaşayış yerlərini tərk etmişlər. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibində Rusiya və Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız isə feodal dövləti olan işğalçı İrannın dövlət idarəçiliyinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu dövrdən başlayaraq Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycanlılar tamamilə insan hüquqlarından məhrum edilmişdir. Hətta xalqımızın keçmişi, soy-kökündən yadırgamaq üçün onların öz dillərində danışması qadağa edilmişdir. Müasir dövrdə xalqımızın tarixinə həsr edilmiş tarixi əsərlərin yazılması, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində 1796-1991-ci illərdə yaradılmış süni problemlərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Şimali Azərbaycanda xalqımız öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin bir çox problemlərini, o cümlədən mürəkkəb, həlli çətinliklə həyata keçirilən hadisələrlə dolu olan XX əsr siyasi tariximizi yenidən araşdırmaq və öyrənmək üçün geniş imkanlar açıldı.

P.Г.Мехдиханов

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРОК В СОВРЕМЕННОЙ ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ключевые слова: *аланы, концепция, Машрута, Азых, Арраны, Муганы, отказ*

Статья посвящена анализу и изучению древних общественно-политических событий в жизни нашего народа. Как известно, азербайджанский народ – самый древний народ на Южном Кавказе и оттуда до Урмии. Территории, населенные нашим народом, были разделены или население покинуло места своего проживания из-за нашествий Сасанидов, арабов и монголо-татар в разные периоды истории. Северный Азербайджан был интегрирован в русскую и европейскую культуру как часть России. Наши соотечественники, проживающие в Южном Азербайджане, были

адаптированы к государственному управлению вторгшегося Ирана, который является феодальным государством. С того времени азербайджанцы, проживающие в Южном Азербайджане, были полностью лишены прав человека и жизни. Им даже было запрещено говорить на своих языках, чтобы помнить прошлое и наших предков. Написание исторических работ, посвященных истории нашего народа в современную эпоху, имеет большое значение при изучении искусственных проблем, созданных в 1796-1991 годах в разные периоды истории Азербайджана. После обретения независимости нашим народом в Северном Азербайджане было много возможностей для повторного изучения и изучения многих проблем нашей истории, включая нашу политическую историю 20-го века, которая наполнена сложными событиями.

R.G.Mehdikhanov

THE ANCIENT HISTORY OF THE AZERBAIJANI TURKS IS IN MODERN IRANIAN HISTORIOGRAPHY

Keywords: *areas, conception, Mashruta, Azikh, Arran, Mughan, refutation*

The article is devoted to the analysis and study of ancient social and political events in the life of our people. As we know, the people of Azerbaijan are the oldest people living in the South Caucasus and from there to Urmia. The territories inhabited by our people have been dismantled at different times in connection with the invasion of the Sassanids, Arabs and Mongol Tatars, or the inhabitants have abandoned their homes. North Azerbaijan has been integrated into Russian and European culture as part of Russia. And your compatriots living in South Azerbaijan are adapted to the feudal state of the occupied Iran. Since that time, Azerbaijanis living in South Azerbaijan have been completely deprived of human and life rights. They were even forbidden to speak in their own languages to remember the past and our ancestors. Writing historical works dedicated to the history of our people in modern times is of great importance in the study of artificial problems created in 1796-1991 in various periods of Azerbaijani history. After the independence of our people in Northern Azerbaijan, there were many opportunities to re-explore and study many of our history's problems, including our 20th century political history, which is filled with complex events.

Müasir İran tarixçiləri Azərbaycanın qədim coğrafi ərazisi haqqında bir-birinə zidd məlumatlar və vermişlər. Belə ki, onlar Yunan və Roma mənbələrinə əsaslanaraq Azərbaycan ərazisi dedikdə, Atropatenanın ərazisini nəzərdə tuturdular. Qədim Azərbaycan ərazisi əhalisi haqqında daha çox Məhəmməd Həsən xan "Etimadi-üs-Səltənə"də məlumat vermişdir. O, Əbu On-İshaq-ibn-e-Əliyə əsaslanaraq Azərbaycanın sərhədlərini belə müəyyən etmişdir. Azərbaycan şərqdən Bərdə, qərbdən Zəncandır, şimal sərhədləri Tarum dağı və Deyləm ölkəsilə birləşir. Məhəmməd Həsən xan

Azərbaycanın coğrafi ərazisini göstərməklə səhvə yol verməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın əzəmətli və geniş bir ölkə olduğunu etiraf edir. Məhəmməd Həsən xan bütün yazılarında Azərbaycan coğrafiyasını düzgün göstərməmişdir. Əgər biz Həsən xanın dediyi kimi, Azərbaycanı Atropatena kimi nəzərdə tutsaq, onda Bərdə onun şərqində deyil, şimalında yerləşdiyini görürük. Eynilə də Zəncan Azərbaycanın qərb hissəsində deyil, şərqində yerləşdiyini görürük (12, s.59-77).

Məhəmməd Həsən xan eyni zamanda Şardenə istinad edərək yazmışdır. Azərbaycanın iki böyük dağı vardır: Savalan və Səhənd. Savalan müqlərin vətəni olmuşdur. Atəşpərəstlikdə Savalan müqəddəs yer mənasında işlədirlər (17, s.18).

Daha sonra Məhəmməd Həsən xan Yaqut Həməvinin “Möcm-ül-büldan” əsərinə istinad edərək qeyd edir ki, “Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Mazandaran dənizi Herkaniya” adı ilə məlum olmuşdur. Hələ İsgəndərin yürüşünə qədər bir çox Yunan tacirləri Qara dəniz vasitəsilə Mazandaran dənizi sahillərinə qədər gəlib çatmışlar. Daha doğrusu, Poti tərəfdən (o dövr Fazis adlanıb) keçib Gürcüstan və Qərbi Azərbaycana – Şirvana gəlib ticarət etmişlər. Azərbaycana gələn tacirlər Arazla Kür çayı arasındakı ərazidə Turan tayfalarının yaşadıklarını görüblər. Qədim dövrdə Farslar (İran) və Yunanlar Turan tayfalarına sak, skif və sakasen deyirdilər. Bu ərazidə onların adı ilə Sakasena adlanırdı. Bu tayfaların Azərbaycan ərazisində ta qədimdən yaşamalarını digər mənbələr də təsdiq edir (8, s.63).

Digər bir İran tarixçisi Pirpirar N. Azərbaycanın siyasi coğrafiyasından bəhs edərək yazır ki, Urmiya gölü və Göyçə gölü İran, Fars mənbələrində və Avestada Pəhləvi dilində və Ərəb mənbələrində Urmiya və Göyçə gölü adlandırıldığını qeyd edir (9, s.14).

İran tarixçisi S.Həfsiyəyə görə, qədim dövrdə Şimali Azərbaycanda ari irqinə məxsus tayfalar yaşamışlar. Əhmənilər bu tayfaları Alan və alanilər adlandırırdılar. İran dilində bu söz Arvani kimi yazılmışdır. Digər bir İran tarixçisi Ələkbər Dehxudanın yazılarında Azərbaycanın qədim dövrünə aid məlumatlara rast gəlirik. O, qeyd edir ki, Qədim Azərbaycan Arran, cənub qərbdən Assur, qərbdən Atropatena və şərqdən Midiya və Gilan ilə həmsərhəd olmuşdur (9, s.223).

Azərbaycan xalqının və adının mənşəyi məsələlərinin təhrif olunmasına dair xüsusi məqalələrin olmasını nəzərə alaraq, biz yalnız orta əsrlər və xüsusilə də yeni dövrə məxsus fars, Azərbaycan və rus dillərindəki tarixi ədəbiyyat və mənbələrdə Azərbaycan adının bir sıra faktları göstərilməklə kifayətlənirik.

1929-cu ildə İ.A.Paxomov yazdığı “Dərbəndin Pəhləvi yazıları” adlı məqaləsində bəhs edilən Dərbəndin divarlarında b.e.553-cü ilində həkk edilmiş yazıdan məlum olur ki, o zaman Azərbaycanın şimal sərhədləri

Dərbəndə qədər çatırdı. Daha dəqiq desək, inzibati vahid kimi Azərbaycanın cənub sərhədlərindən tutmuş Dərbəndə qədər olan ərazi Azərbaycan adlanırdı (16, s.8).

XVI əsr tarixçisi İsgəndər Münşi Səfəvilər ölkəsini Azərbaycan ölkəsi adlandırmışdır (9, s.246).

XVII əsr səyyahı Övliya Çələbi Qarabağı “Kiçik Azərbaycan” adlandırılmışdır (20, s.14)

İran mövqeyindən çıxış edən İran tarixçiləri bir sıra sənədlər dərc olunmuşdur. Bu sənədlərdən biri də Səfəvilər dövrünə aid olan və 1703-cü ildə Əli Muradxan tərəfindən verilmiş fərmandır. Bu sənəddə Azərbaycanda Avropa xristianlarının yaşadığı yerlər göstərilir. Xristianların yaşadığı Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Gəncə, Naxçıvanın” adı çəkilir. Həmin fərman 1764-ü ildə aprelədə Kərim xan Zənd tərəfindən eynilə təkrar edilmişdir.

1793-cü ildə Kurskda çap olunmuş “Onisanie oblastey Azerbaycanskix v Persii i ix političeskoqo sostoyanie” əsərdə (Polkovnik Burnaşev) nominal surətdə İran dövlətinə tabe edilən Azərbaycan vilayətlərinin bir-bir qısaca təviri edilir və onların mərkəzi şəhərləri olan Bakı, Quba, Nuxa, Şirvan, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Meşkin və s. haqqında qısa məlumat verilir. Şimal, həm də cənub hissələrinin daxil olduğu vahid bir ölkə kimi başa düşülmüşdür (22, s.329-431).

XX əsrdə yazılmış tarixi yazılarda Azərbaycan cəmiyyətində cərəyan edən etnik-millət, sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlər öz əksini tapmışdır. Lakin bu dövrdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə münasibətdə müşahidə olunan yeni meyillər də üzə çıxırdı. Belə meyillər daha çox İran tarixşünaslığında özünü göstərirdi. İran tarixçilərinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı qeyri-obyektiv fikirlərini alt-üst edən bir çox mənbələrdən, o cümlədən farsdillə mənbələrdən və rus dilində olan mənbələrdən istifadə etmələri ilə Azərbaycan ərazisində türk xalqlarının soyu-kökü, həyat tərzini təhrif olunmuş formada dünya ictimaiyyətinə çatdırmışlar. Əslində İran tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının tarixi məsələlərinin araşdırılması XX əsrin 20-ci illərindən hesab olunur. Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətini ələ keçirən Pəhləvilər sülaləsinin yaratdığı rejimin təsiri altında İran tarixşünaslığında anti-Azərbaycan və anti-Azərbaycan istiqamətli meyilləri güclənməyə başlayır və bu günə qədər götürülmüş format milli konsepsiya davam etməkdədir (11, s.211). Qeyd etmək lazımdır ki, bu konsepsiyanın əsası XIX əsrin sonlarından başlayaraq özünü göstərməyə başlamışdır. Fars mənbələrinin verdiyi məlumatların əksinə olaraq, V.Mustafayevin təsdiq etdiyi kimi, soy-kökü Azərbaycandan olan Qacarlar sülaləsinin ziyalıları bütün ölkə əhalisinin mədəni həyatında çox

mühüm rol oynamışlar. Qacarların mədəni təsir dairəsi bütün İran ərazisində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Eyni zamanda siyasi hakimiyyət idarəçiliyi Türk-Qacar sülaləsinin və hərbi qüvvələrinin Azərbaycanlıların əlində cəmləşməsi Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin anti-Azərbaycan məsələlərini müəyyən edirdi. Fars tarixçiləri unudurlar ki, Azərbaycanlılar təkcə Azərbaycanın deyil, həm də İran ictimai həyatının bütün sahələrində geniş iştirak etmiş və onlarda ümumdövlət, sosial-iqtisadi şüurunun inkişafına şərait yaratmışdır. İran tarixşünaslığında XX əsrin başlanğıcında Rusiyada baş vermiş Rus-Burjua inqilabı və həmin illərdə Şimali Azərbaycanda baş vermiş siyasi dəyişikliyə cəhd, erməni-müsəlman münaqişəsi və bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən milli və siyasi oyanış heç şübhəsiz ki, İranda əks-səda doğurmuşdur. Biz bu milli və siyasi oyanışı İranda geniş vüsət almış Məşrutə hərəkatında görürük. İranda baş verən bu hadisəni rus çarizmi dövrünün tarixi tədqiqatçıları Azərbaycanlıların milli təşəkkülünün başlanğıcı hesab edirlər. Biz Məşrutə hərəkatının Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin ümumiran miqyasında ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mütərəqqi hadisə olduğunu görürük. Həm də Cənubi Azərbaycanda milli şüurun inkişafına Şimali Azərbaycanda gedən milli-mədəni proseslər də öz təsirini az göstərmişdi (12, s.77-78).

İran tarixçiləri Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini də saxtalaşdırmaqla onun bütün, o cümlədən İranın tarixində oynadığı rolu sübut etməyə cəhd edirlər. İran tarixçiləri Azərbaycanın qədimliyi və onun qədim sakinlərinin məskənlərindən və bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən biri olduğunu unudurlar. Azərbaycan ərazisinin maddi-mədəniyyət abidələri, o cümlədən Azıx mağarasında tapılmış ilk insan tapıntıları ilə zəngin olduğunu bir daha təsdiq edir. Azərbaycan xalqının, onun dilinin (türk mənşəli olması) eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olmalarını İran tarixçiləri unutmamalıdırlar. Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələri beş minillik tarixə malikdir. Aparılan arxeoloji abidələr və qədim yazılı mənbələr Azərbaycanın Mesopotomiya və Kiçik Asiyanın qədim dövlətləri (Şumer, Akkad, Aşşur, Het və Urartu) ilə sıx əlaqələrindən xəbər verir [6, s.31].

Azərbaycan ərazisində minilliklərdən bəri yaşayan xalqların türk soylu və türk mənşəli olduğu tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Tarixin inkişaf mərhələlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan türkdilli Azərbaycan ərazisində xalqımız, xalqların köçü və yerdəyişmə nəticəsində Orta Asiya və Qara dəniz sahillərində yaşayan türk soylu xalqlar Azərbaycan ərazisinə keçərək burada yaşayan qədim xalqımızla qaynayıb qarışmışdılar. Bəşəri tarixin sonrakı dövrlərində də Azərbaycan ərazisində qüdrətli dövlətlər

mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin yaradıcıları o ərazidə mövcud olmuş tayfa başçıları idilər. Müxtəlif dillərdə olan mənbələrdə Azərbaycan dövlətlərinin yaranma tarixi haqqında kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu qədər faktların olmasına baxmayaraq, İran tarixçilərinin böyük bir təbəqəsi Azərbaycan ərazisində meydana gəlmiş dövlətlərin Azərbaycan tarixi ilə heç bir siyasi əlaqəsinin olmasını qəbul edə bilmirlər. Belə tarixçilərdən Əli Dehqani, Məhəmməd Cavad Məşkuri, Cəmaləddin Fəqih, Əhməd Kavyanpurini göstərmək olar və bu tarixçilər Cənub Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlər qurumlarını ya unudurlar və yaxud da etiraf etmək istəmirlər [11, s.211].

Məsələn, C.Fəqih özünün “Aturparakan və mehzəte” ədəbi əsərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Azərbaycan xalqının etnogenezi, mədəniyyət və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bir sıra qərəzli fikirlər söyləmişdir. C.Fəqih eyni zamanda Azərbaycanlıların mənşəyi ilə bağlı bir çox orta əsr müəlliflərinin söylədikləri obyektiv fikirləri ilə razılaşmayaraq, Azərbaycan adının “İran hökmdarı olmuş Atropatın” adı ilə bağlayır [6, s.28-31].

İran tarixşünaslığı Azərbaycan dövlətçilik tarixinin mühüm səhifəsini təşkil edən Səfəvi dövlətini Azərbaycan xalqından ayırmaq üçün xüsusi fəallıq göstərir.

Müasir dövrdə də İran tarixşünaslığına əsaslanan bəzi qərb, Rusiya tarixçiləri Səfəvi dövlətini İranın milli dövləti kimi qələmə verirlər. İran tarixçilərinin verdiyi sərəsəm məlumata görə, Nizaməddin Şeybani, Məhəmməd Cavad Məskur, Əbülhüseyn Nəvai və başqalarına görə, VII əsrdə Sasani imperiyasının süqutundan sonra farslar öz milli dövlətini itirmiş və yalnız Səfəvilər imperiyasının yaranması ilə onlar yenidən milli dövlətçiliyini bərpa etmişlər. Aşağıda adları qeyd etdiyimiz tarixçilərin fikrinə görə, Səfəvilərin hakimiyyətdə olan nümayəndələri mənşəcə İran sülaləsi olaraq İrani yenidən birləşdirmişlər. Məlum olduğu kimi, Ərəb xilafətinin süqutundan sonra İran coğrafiyası yaranmış və bu dövləti idarə edənlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmuşdur. Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrinin hamısı türk mənşəli olması Fars tarixçilərini narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də Səfəvilərin dövlətçiliyini Fars tarixçiləri İran dövlətçiliyinə qayıdış kimi qəbul etdirməyə çalışırlar [7, s.111-115]. Səfəvi dövləti ilə bağlı İran tarixçilərinin daha çox saxtalaşdırdıqları tarixi hadisələrdən biri Səfəvilərin etnik kökü, şübhəli mənbələrin Səfəvi dövlətinin yaradılmasında rolu ilə bağlıdır. Farsların göstərdikləri canfəşanlıq Səfəvilər sülaləsini hər necə olur-olsun, farslaşdırmaq və iranlaşdırmaqdır. Əgər biz rus şərqşünaslarının araşdırmalarına müraciət etsək, farsların irəli sürdükləri ideyaların əksini görürük. Məsələn, rus şərqşünası V.Bartold qeyd edir ki, Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı əminliklə deyə bilərik ki, bu sülalənin banisi Səfiəddin və onun davamçıları olan Ərdəbil şeyxləri İranlı deyil, türk

mənşəlidir [1]. Sovet dövrünün tarixçisi İ.Petruşevski də bu fikri təsdiq etmişdir. Mənbələrin verdikləri məlumatlara əks olaraq Ə.Kəsəvi, N.Şeybani və digərləri Səfəvilər sülaləsinin türk deyil, kürd soy-köklü olması haqqında saxta fərziyyəni müdafiə edirlər. M.C.Məşkur hətta bütün fars tarixçilərini qabaqlayaraq Şah İsmayılın türk olmadığını, məlum olmayan səbəblərdən İsmayılın türkcə danışdığını və şeirlər yazdığını söyləyir. M.C.Kəşkur bütün Azəri türklərini tatar hesab edir. Demək, M.C.Məşkurun fikrincə, İsmayıl təmiz İranlıların, türkman və tatar irqləri ilə qarışığı olduğunu iddia edir [14, s.177-179].

Səfəvi dövləti və onun şahlarının tarixi tədqiqatçısı Oktay Əfəndiyev mənbələrə əsaslanaraq Səfəvilərin şəcərəsi haqqında məlumatları özündə əks etdirən yeganə mənbə olan Təvəkkül ibn-İsmayıl ibn-Bəzzazın “Səffa-ət-Səfa” əsərinə əsaslanaraq Səfəvilərin və ümumiyyətlə, Ərdəbil əhalisinin türk olduğunu sübut edir və qeyd edir ki, Səfəvilər sülaləsinin kürd və ya İran mənşəli olması haqqında məlumatlar etibarlı mənbə məlumatlarına əsaslanmır və nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, Şeyx Səfiəddinin türk etnosuna mənsub olması heç bir şübhə doğurmur. Eyni zamanda İsmayılın türk mənşəli xalqın imperiya yaratmasını farslar unutmamalıdır. İran tarixçiləri bilməlidirlər ki, Şah İsmayıl vahid Azərbaycan qurmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Bundan başqa Fars tarixçiləri iddia edirlər ki, Araz çayının şimalında yaşayan xalqlar cənubda yaşayan türk dilli xalqla tamam fərqli dildə danışmışlar [11, s.211]. Sadəcə Şah İsmayıl İranın qədim ərazisini bərpa etmək məqsədilə onlardan istifadə etmişdir. Tamamilə yanlış fərziyyədir. İran tarixçiləri unudurlar ki, Nadirin dövrü və Kərim xan Zəndin dövründə yaranmış xanlıqların (həm şimalda, həm də cənubda) əhalisi Azəri türkləri olmuşlar. Cənubi Azərbaycan xanlıqları ərazisində türk mənşəli və türk dilli xalqımız heç vaxt nə fars, nə də ari tayfalarına mənsub olmayıblar. Sadəcə olaraq fars dili tayfalar Səfəvi dövlətinin şahlarının etinasızlığından istifadə edərək həm İrana mənsub vilayətlərdə, həm də Cənubi Azərbaycan vilayətlərində dövlətin idarəçiliyində özlərinə yer tutmuş və dövlətdə kargüzarlıq işlərində Pəhləvi yazısından geniş istifadə etmişlər. İllərlə davam edən idarəçilikdə farsdilli tayfalar kargüzarlıq işlərində və diplomatik yazılarda saxtakarlığa geniş yer vermişlər.

Azərbaycan Səfəvilər dövrü İran tarixşünaslığında farslar Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türk tayfalarının rolunu aşağı salmaqla onların fəaliyyətini və xidmətlərini arxa plana çəkməyə cəhd göstərilir. N.Şeybani yazır ki, İranın siyasi birləşməsinə nail olmaq üçün türk tayfaları Şah İsmayılın əlində bir alətə və vasitəyə çevrilmişlər. İran tarixçilərinin irəli sürdüyü bu cür qərəzli iddiaları bir çox Azərbaycan və qərb tədqiqatçılarının əsərlərində elmi cəhətdən təkzib edilmişdir. Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, Qızılbaş tayfalarının birliyi və hərbi qüdrəti sayəsində gənc İsmayıl öz əsas

rəqiblərinə qalib gələrək böyük bir imperiya yarada bilmişdir. Tarixi mənbələrdə İsmayılın yaratdığı imperiyada iştirak edən tayfaların adları qorunub saxlanılmışdır. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Səfəvilər dövlətində hakimiyyət türk tayfalarının əlində idi. Səfəvilər dövlətində Azərbaycan tayfalarının ana dili türk dili idi. Ona görə də Səfəvilərin sarayında, eləcə də bütün ölkə daxilində bu dil ümumişlək dilə çevrilmişdir. Dil sahəsində olan məsələni türklərə mənfə münasibətini gizlətməyən, Azərbaycan xalqını sevməyən Məhəmməd Cavad Məşkur etiraf etməli olmuşdur. Məhəmməd Cavad Məşkur qeyd edirdi ki, Səfəvilər dövründə türk dili fars dili üzərində üstünlük qazanmışdır. Qızılbaş tayfalarının təsiri və qüdrəti altında olan Azərbaycanın bütün ərazisində türk dili işlənirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin yaranmasına qədər Azərbaycan ərazisində türk dilində danışan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları yaşamışlar. Səfəvi dövlətini formalaşdıran tayfalarla Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları arasında genetik qohumluq əlaqələri mövcud olmuşdur. H.Mikluxo-Maklay və İ.Petruşevski hər üç dövləti yaratmış tayfaların (Baharlı, Qaramanlı, Cəyirli, Bayat, Alpaut, Qacar, Zülqədər) oğuz mənşəli Azərbaycan tayfaları olduqlarını, sonralar bu tayfaların Qızılbaş (türkmən) adı ilə tanındıqlarını və onların dilinin Azərbaycan dili olduğunu etiraf edirlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlarda Səfəvi dövlətinin tayfaları və onlara qədər bu ərazidə yaşayan tayfaların türk dilində danışdıqlarını və onların yaratdıqları dövlətin Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu İran tarixçiləri mənbə faktları qarşısında aciz qalaraq etiraf etməli olurlar [6, s.28].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, mənşəyinə və dilinə görə türk olan tayfalar bütün Cənubi Azərbaycanın və İranın hər yerində farsdilli iranlılar üzərində hökmran olublar. İran tarixçilərinin Azərbaycanda köklü əhalinin farsdilli olması haqqında yanlış fikirləri dəstəkləyən N.Fəlsəfi də türk tayfalarının Səfəvilər dövlətində aparıcı rol oynadıqlarını və bütün İrana hakim olduqlarını və hərbi, mülki vəzifələri öz əllərində cəmləşdirdiklərini, Səfəvilərin İranlılara mənfə münasibət bəslədiklərini etiraf etməli olur.

İran tarixçilərinin böyük bir hissəsi də XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində baş vermiş tarixi hadisələri bəsitləşdirərək xanlıqların təşəkkül tapmış Azərbaycan dövlətlərinin müstəqilliyini inkar edirlər. Bu tarixçilərin sırasında ideyaca Məhəmməd Kazım Hadi Hidayəti əsas yer tutur. Bu tarixçilər Cənubi Azərbaycanda yaşamış xalqlar barədə məlumatlar verdiklərdi halda Şimali Azərbaycan xanlıqları haqqında lazımı qədər yazıb məlumat vermirlər. Daha sonra bu tarixçilər Nadir hakimiyyətinin devrilməsindən sonra da Azərbaycanın hər iki ərazisinin İran dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinin tabeliyində olduğunu iddia edirlər. Onlar unudurlar ki, Kərim xan Zəndin hakimiyyətə gəlməsinə və onun ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlar tam müstəqil daxili və xarici

siyasət aparırmışlar (3, 337).

Müasir İran tarixşünaslığında əsas meyillərdən biri də Azərbaycan xalqının mənşəyinin saxtalaşdırılması, onun mütərəqqi inkişafını inkar etmək, mədəniyyətini və dilini İranın ümumi tarixində və mədəniyyətində, fars dilində əritmək cəhdləridir. Paniranizm mövqeyindən çıxış edən bir çox İran tarixçiləri Azərbaycan millətinin mövcudluğunu, Şimali Azərbaycanda yaşayan Azərbaycanlılarla Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız arasında etnik-milli birliyi şübhə altına salır, bununla da cənubda yaşayan Azərbaycanlılara qarşı İranda həyata keçirilən milli ayrı-seçkilik və assimilyasiya siyasətinə bir növ haqq qazandırmağa çalışırlar.

Azərbaycan türklərinin tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə münasibətdə İran tarixşünaslığında mövcud olan bu şovinst millətçi baxışların ilk başlanğıc hədəfləri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində özünü büruzə verməyə başlayıbdır. Belə ki, həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ta qədimdən yaşayan azəri türklərinin milli kimliyi, onların milli hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizəsinə fars millətçilərinin mənfi əks reaksiyası kimi səciyyələndirmək olar. Əsasən də Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının pozulması və bu sahədə mübarizə aparmaları İran tarixçilərini çox narahat edir və İran tarixçiləri də çalışırlar ki, daha çox qərəzli formada vətəndə vətənsiz yaşamalarını sübuta yetirmək istəyirlər (4, s.114). Bu sahədə Məhəmməd Həsən xan çox irəli getmişdir. O, qeyd edirdi ki, Mazandarandan Xəzərə qədər olan ərazidə turan (türkdilli tayfaları nəzərdə tutur) tayfalarının yaşamasını haqsız olaraq əldə mənəbə olmadığına görə qəbul edilməzdir (4, s.116). XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda 1905-1911-ci illərdə Səttarxan hərəkəti və 1918-ci ildə Ş.M.Xiyabani hərəkətinin başlanması Azərbaycan türklərinə qarşı qərəzli və şovinst meyillərin güclənməsinə güclü təkan vermişdir.

Bu cür qərəzli və şovinst siyasətin aparılması və geniş miqyas almasının nəticəsi olaraq Qacarların hakimiyyətinin devrilməsinə gətirib çıxartdı (5, s.151-171). İranda Qacarlar dövlətinin həm daxili səbəblərdən, həm də ölkədə maraqları toqquşan beynəlxalq güclərin amansız rəqabəti üzündən zəifləməsi nəticəsində 1925-ci ildə hakimiyyətə gətirilən Rza xan elə ilk gündən qondarma “Pəhləvi” soyadını götürərkən Azərbaycan türklərinə və türk dilinə qarşı təzyiqlərə başladı. Rza xan ilk növbədə İranın ərazi bütövlüyünü və “bir millət-bir dil” siyasətini həyata keçirməyə nail olmağa cəhd göstərdi. Bundan sonra ölkədə ikinci böyük dil olan türkcənin və ondan sonra digər dillərin ərəb-kürd və başqa dillərin sıxışdırılması və qadağan edilməsi dövlət siyasətinə çevrildi. Bəs Rza xan özü kim idi (2, s.121).

Rza xan peşəkar hərbi xidmətçi yoxsul türk nəslindən olan Dadaş bəyin oğlu idi. Deməli, Rza xanın Pəhləvilərlə heç bir milli genetik əlaqəsi

yox idi, ancaq bu fərziyyəni irəli sürməklə o, öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək istəyirdi (13, s.287).

Rza xan əmək fəaliyyətinə İranda əvvəllər şahın rusların köməyi ilə yaratdığı kazak briqadasında pulemyotçu kimi başlayıb. Sonralar ölkədə şah rejiminə qarşı başlamış, davamlı ixtişaşların amansızlıqla yatırılmasında iştirak etmişdir və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Rza xanın fəaliyyəti ingilislərin diqqətini cəlb etmiş, onların əli və köməyi ilə baş vəzir, müdafiə naziri, silahlı qüvvələr baş komandanı vəzifəsinə və sonralar isə İran şahlığına gətirilmişdir.

Rza şahın apardığı islahatların içərisində əsas yeri təhsil tuturdu. Çünki İranda yaşayan insanların 80%-dən çoxu savadsız idi. Ona görə də o, İranda məktəblər açdırır, kurslar təşkil edir, digər tərəfdən Təhsil Nazirliyinə göstəriş verir ki, Azərbaycan məktəblərində ana dilində tədris qadağan edilsin və eyni zamanda türk dilində də danışmaq qadağan edilsin.

İranda Azərbaycan türklərinin ana dilinə hüquq verilməsi ilə əlaqədar davamlı tələblərin irəli sürüldüyü bir vaxtda xalqın bu haqlı istəyini heç olmasa qismən həll etmək əvəzinə Rza şah Azərbaycanlıları alçaldıcı şəkildə yüksək rütbəli məmurlarına belə bir göstəriş vermişdir: - Elə edin ki, Azərbaycan kişiləri fars qadınları ilə daha çox ailə qursunlar və nəticədə onların övladları türklərin hər zaman tələb etdiyi kimi “ana dilində” danışsınlar (fars dili nəzərdə tutulur). Təhsilin yalnız fars dilində həyata keçirilməsi həmçinin bu dili bilməyən milyonlarla Azərbaycan türklərini savadsızlıqda saxlayırdı. Bu cür təcrübəyə malik olan Rza şah Pəhləvinin farsların ariya “irqindən olduğu, ona görə də bütün ölkə farslaşdırılmalı və fars dili yeganə dil olaraq İran” millətinin vəhdətinə xidmət etməli, digər millətlər və onların dilləri və mədəniyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Beləliklə, Rza şahın apardığı siyasi mübarizə İran tarixşünaslığında zaman keçdikcə bir qərəzli milli metod formalaşdırır (23 s.).

İranda yaşayan qeyri millətləri və xalqları əsasən də türkləri, onların dillərini və mədəniyyətlərini qəbuledilməz formaya salmaq, bu xalqların gəlmə olduqlarını, dillərinin də fars dilindən törəmə olduğunu “elmi şəkildə əsaslandırmaq şahlıq siyasətinə xidmət edən bir sıra ideoloqların meydana çıxmasına rəvac verdi. Bu cür qərəzli yanaşma xətti 1979-cu ildə Rza şahın şahlıq rejimi devrilənə qədər davam etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərdə İranda Azərbaycan xalqının minilliklərlə ölçülən tarixinə – bu xalqın dilinə, mədəniyyətinə qarşı farsların millətçi ideoloqlarının, tarixçilərinin hücumları daha geniş vüsət aldı. Bu zaman fars millətçilərinin əsas məqsədi vahid millət şüarı altında İranda (İranın işğal etdiyi Azərbaycan nəzərdə tutulur) yaşayan qeyri-fars olan millətlərin əsasən də sayca ölkənin ikinci əhalisi hesab olunan Azərbaycan türklərinin mədəniyyətini və milli dillərini

(danışıq dillərini) farslaşdırmaq idi. Pəhləvilər öz istəklərinə çatmaq üçün Azərbaycanlı əhalini öz ata-baba torpaqlarından deportasiya edərək İranın daxili ələyətlərində yerləşdirmək və ölkə daxilində fars dilindən başqa digər dillərdə danışmağı qadağan etmək idi. Hətta bütün tədris ocaqlarında fars dilindən istifadə olunmasına çalışırdılar. Bu yolla da İranda yaşayan qeyri-millətlərin dillərinin sıradan çıxması baş verməli idi. Bu ideyanın əsas tərəfdarlarından biri Həsən Tağızadə olmuşdur (Rəhimzadə S. Nofuz-e İran dər Şərq. “Şəfəqə Sorx” jurnalı, №427/1302, 1924).

Bir çox yazarlar H.Tağızadə, Şəfəq Rzazadə, Mahmud Orfan, Rəhimzadə Səfəvi, Mirzə Mahmudxan və başqaları “Soxən, Daneş, Pərcəm və İranşəhr” kimi mürtəcə qəzet və jurnallarda məqalələr yazıb çıxış edərək Azərbaycan dilini, onun tarixini saxtalaşdırır, Azərbaycanlıları qədim farsdilli xalq hesab edərək, guya onlar əvvəllər fars azəri ləhcələrində danışdıqlarını lakin monqol-tatar yürüşlərindən sonra türk dilini qəbul etdiklərini iddia edirlər. Azərbaycanlılara qarşı təhqiramiz məqalələrlə daha çox çıxış edən Şəfəq Rzazadə 1924-cü ildə “Nameyi-təcəddad” jurnalında yazırdı ki, Azərbaycanlıların mənşəyi ari irqindən olub və qədim fars dilində danışmışlar (4, s.114-120).

Müasir İran tarixşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında, Azərbaycanın qədim sakinlərinin danışığı dili haqqında İran tarixi yazarları bu günə qədər heç bir obyektiv əsər yazmamışlar.

İranın xalqımıza qarşı qərəzli siyasi mövqeyi özünü Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdə də özünü göstərirdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra İran uzun müddət Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımasına belə münasibəti 1919-cu ilin yayına kimi davam etmişdir. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi Cənubi Azərbaycanda da milli muxtariyyət əldə etmək ideyasının inkişafına təsir etməsindən İran hakim dairələrinin ehtiyatlanmasından irəli gəlirdi. Əlbəttə ki, bu, Azərbaycan xalqı üçün təbii bir proses idi. Çünki bu xalq Rusiya-İran dövlətləri tərəfindən işğala məruz qalmış və parçalanmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Rus-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra bu iki dövlət arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalanmışdır (1828, fevral). Bu müqavilə bağlanarkən tərəflər belə qərar və razılığa gəlmişlər ki, parçalanmış Azərbaycan xalqı yalnız 150 ildən sonra birləşə bilərlər. Müqavilənin şərtlərində belə qeyd edilib. Həmin müqavilənin şərtləri bu gün də BMT-nin arxivində saxlanılır və 150 il 1978-ci ildə başa çatmışdır, ancaq dünya ictimaiyyəti bağlanmış müqavilənin aradan qaldırılması və iki qardaş xalqın birləşməsi heç yada da salınmadı (10, s.39-41).

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə və dilinə qərəzli yanaşma bu gün də İran İslam Respublikasının hakim

təbəqələri tərəfindən davam etdirilir.

“Yeni rejim” 80-ci illərin əvvəlindən etibarən Xomeyninin siyasi baxışlarına zidd olan çevrələrə qarşı repressiyalara başladı. İran-İraq müharibəsi İran rejiminə bu siyasəti həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Ana dili uğrunda Azərbaycan açıq-siyasi ideoloji səbəbləri 1996-cı ilin baharından Məclisə seçkilər zamanı M.Çöhrəqanlı tərəfindən açıq şəkildə qoyuldu və güclü müqavimətlə üzləşdi. Bundan sonra M.Çöhrəqaniyə qarşı siyasi təzyiqlər genişləndi və nəticədə o, mühacir həyat yaşamağa məcbur oldu. Lakin milli hüquq məsələləri əsas məsələ olaraq qaldı. Beləliklə, milli hüquqlar uğrunda mübarizə açıq siyasi müstəviyə keçdi, milli özünüdərk prosesi intensivləşdi.

İran tarixşünaslığının və onun ideoloqlarının anti-Azərbaycan və anti-türk mövqeyi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını, dövlətçilik tarixi, Azərbaycan xalqının dilinin mənşəyinin saxtalaşdırılmasını bu gün millətçi-şovinst ölkə hesab edilən Ermənistan tərəfindən də davam etdirilir. Bəyan edirəm ki, xalqımıza qarşı aparılan qərəzli siyasi mübarizənin qarşısı vətənpərvər xalqımız tərəfindən alınacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Atabəyi T.* Azərbaycanlıların etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizəsi (ingilis dilindən tərcüməsi E.Mədətlinindir). Bakı: Təhsil, 2002, 248 s.
2. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən – Xiyabani hərəkatı. Bakı, 2011, 230 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2002, 793 s.
4. Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı: Elm, 1978, 219 s.
5. *Bayramzadə S.* Azərbaycan demokratik Fırqəsinin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr. 21-Azər hərəkatı – 70 / Elmi konfransın materialları. Bakı: Araz, 2015, 229 s.
6. *Əliyev M.* Bəzi İran mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycan xalqı və onun mənşəyi məsələləri. Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978, 219 s.
7. *Əliyeva N.* Azərbaycan Yaqut Əl-Həməfinin əsərlərində. Bakı, 1999, 242 s.
8. *Əliyeva N.* Möcəm Əl-Buldan əsərində Azərbaycan və Qafqaz. Bakı: Elm və təhsil, 2002, 383 s.
9. İskəndər bəy Müni Türkman “Tarixi-aləməra-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). Bakı: Təhsil, 2009, 790 s.
10. *Fazili A.* Azərbaycanın qədim tarixi Müasir İran tarixşünaslığında. Bakı: E.A., 1970, 136 s.

11. *Fazili A.* Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı: Elm, 1984, 191 s.
12. *Hacıyeva Y.* İran islam inqilabında sonra Cənubi Azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-2005-ci illər). Bakı: Aqiloğlu, 2017, 306 s.
13. *Mədətli E.* Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında. Bakı, 2017, 284 s.
14. *Mirzəyeva C.* Pəhləvilər dövründə güney Azərbaycanda həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsü və yer-yurd adlarının dəyişdirilməsi siyasəti: 21-Azər hərəkəti – 70 / Elmi konfransın materialları. Bakı: Araz, 2015, 229 s.
15. *Mustafazadə T.* Erməni məsələsindən – erməni terroruna. Bakı: Turxan NPB, 2016, 139 s.
16. *Şarden J.* Səyahətnamə: Cənab Kovaler Şardenin Səfəvilərə Şərqi digər yerlərinə səyatəti (Fransızcadan tərcümə Vaqif Aslaninindir). Bakı, 1994, 96 s.
17. *Piriyev V.* Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixinin İran burjuva tarixşünaslığında təhrifinə dair: Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı: Elm, 1978, 219 s.
18. *Pirpiran N.* On iki əsr sükut. Tərcümə G.Cavanşir. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopedik nəşriyyatı, 2002, 280 s.
19. *Övliyə Çələbi.* Səyahətnamə. Bakı, 1997, 92 s.
20. *Алиев С.* История Ирана. XX век. М., 2004, 539 с.
21. *Бурнашев Д.У.* Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Россия: Курск, 1793, 786 с.
22. *Похомов Е.* Пехлевинские надписи Дербента // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1929, №8, вып.V, с.26-32

Redaksiyaya daxil olub 02.06.2023